REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 13 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2023

महात्मा फुले यांचे साहित्य आणि तत्कालीन सामाजिक जीवन, विद्रोह, सामाजिक न्याय आणि समरसता : मराठी साहित्य दृष्टिकोनातून एक अभ्यास

डॉ. गौतम बनसोडे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, डॉ. आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येरवडा, पुणे.

प्रस्तावना:

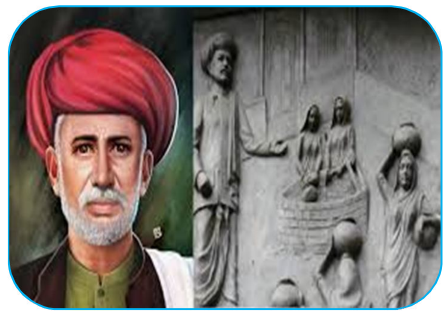

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र हे सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक उलथापालथींचे युग होते. ब्राह्मण्यप्रधान वर्णव्यवस्थेच्या कठोर चौकटीत शूद्र-अतिशूद्र, स्त्रिया आणि शेतकरी यांना शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले जात होते. याच पार्श्वभूमीवर महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले(१८२७–१८९०) यांनी केवळ सामाजिक सुधारणाच नव्हे तर मराठी साहित्यात एक नवे विद्रोही, सत्यशोधक आणि समतावादी स्वर निर्माण केला. त्यांचे साहित्य हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नव्हते; ते तत्कालीन सामाजिक वास्तवाचे आरसा होते, विद्रोहाचे शस्त्र होते आणि सामाजिक न्याय व समरसतेच्या दिशेने वाटचाल करणारे मार्गदर्शक होते. मराठी साहित्याच्या इतिहासात फुले यांचे स्थान विशेष आहे. त्यांनी'सत्यशोधक' भाषेत, साध्या पण प्रखर शैलीत लिहिले. त्यांच्या 'गुलामगिरी' (१८७३), 'शेतकऱ्याचा असूड' (१८८१), 'तृतीय रत्न' नाटक, कविता आणि पत्रांमधून वर्णव्यवस्थेची चिकित्सा, स्त्री-पुरुष समानता, शेतकऱ्यांची पीडा आणि ब्राह्मण्यवादी आधिपत्याविरुद्धचा संघर्ष स्पष्टपणे दिसतो. हे साहित्य केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज नाही तर मराठी साहित्यातील सामाजिक वास्तववाद, विद्रोह आणि मानवतावादाचे मूळ स्रोत आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा मराठी साहित्य दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या लेखनाच्या माध्यमातून तत्कालीन सामाजिक जीवन, विद्रोह, सामाजिक न्याय आणि समरसता या संकल्पनांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. फुले यांचे साहित्य हे केवळ टीकात्मक नव्हते तर रचनात्मकही होते. त्यांनी शिक्षण, सत्यशोधक समाज आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या माध्यमातून नवीन सामाजिक रचना सुचवली. या अभ्यासातून असे दिसून येते की, फुले यांचे साहित्य मराठी साहित्यात 'सामाजिक न्यायवादी साहित्य' या प्रवाहाची पायाभरणी करते आणि आजही ते समकालीन साहित्यिक व सामाजिक चर्चेला दिशा देते. एकोणिसाव्या शतकातील मराठी साहित्य मुख्यतः भक्तिपर, पौराणिक किंवा ब्राह्मण्यवादी चौकटीत अडकलेले होते. फुले यांनी या परंपरेला आव्हान दिले. त्यांनी सामान्य माणसाच्या भाषेत, त्याच्या दुःखातून आणि त्याच्या संघर्षातून साहित्य निर्माण केले. त्यामुळे त्यांचे लेखन मराठी साहित्याच्या लोकशाहीकरणाचे आणि साहित्याच्या सामाजिक जबाबदारीचे प्रतीक ठरते. या लेखात त्यांच्या जीवनाचा, साहित्याचा आणि तत्कालीन सामाजिक संदर्भाचा सखोल अभ्यास केला आहे.

महात्मा फुले यांचे जीवन:

जोतीराव गोविंदराव फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुण्यातील खानवडी येथे माली जातीत झाला. त्यांचे वडील गोविंदराव फुले हे पुण्यातफुलांचे दुकान चालवत होते. त्या काळात माली जातीला शूद्र समजले जात असे आणि उच्चवर्णीय ब्राह्मणांच्या नजरेत ते अस्पृश्य नव्हते तरीही शैक्षणिक व सामाजिकदृष्ट्या वंचित होते. जोतीरावांचे बालपण गरिबीत आणि सामाजिक अभावाच्या वातावरणात गेले. त्यांचे शिक्षण स्कॉटिश मिशनरी स्कूलमध्ये झाले. इंग्रजी शिक्षणामुळे त्यांच्यावर पाश्चात्त्य विचारांचा, ख्रिश्चन मिशनरींच्या समाजसुधारणा चळवळीचा आणि थॉमस पेन सारख्या विचारवंतांचा प्रभाव पडला. १८४८ मध्ये त्यांनी सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबत

पुण्यात मुलींची शाळा सुरू केली. ही भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षण शाळांपैकी एक होती. सावित्रीबाई यांनी शिक्षिका म्हणून काम केले तर जोतीरावांनी शाळेचे व्यवस्थापन आणि सामाजिक विरोधाला तोंड दिले.

१८५१ मध्ये त्यांनी पुण्यात मुलींसाठी आणखी शाळा सुरू केल्या.१८७३ मध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन केला. या संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट होते– सत्य शोधणे, वर्णव्यवस्थेला आव्हान देणे, स्त्री-पुरुष समानता आणि शूद्र-अतिशूद्रांना शिक्षण व हक्क मिळवून देणे. फुले यांनी आपल्या आयुष्यात अनेक सामाजिक प्रयोग केले. त्यांनी विधवांचे पुनर्विवाह, स्त्री शिक्षण, शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी संघर्ष आणि ब्राह्मण्यवादी कर्मकांडांविरुद्ध टीका केली.१८९० मध्ये त्यांचे निधन झाले. त्यांच्या जीवनकथेतून असे दिसते की त्यांनी व्यक्तिगत दुःखांना सामाजिक संघर्षात रूपांतरित केले. त्यांचे जीवन हे साहित्याचेच विस्तारित रूप होते- संघर्ष, विद्रोह आणि समता यांचा मूर्त आविष्कार.

महात्मा फुले यांचे साहित्यिक योगदान:

महात्मा फुले यांचे साहित्य हे मराठी साहित्यात एक वेगळे प्रस्थान निर्माण करते. त्यांनी मुख्यतः गद्य आणि काही प्रमाणात पद्य स्वरूपात लेखन केले. त्यांच्या साहित्याची भाषा साधी, थेट आणि सामान्य माणसाला समजेल अशी होती. त्यांनी संस्कृतनिष्ठ किंवा अलंकारिक भाषेऐवजी बोलकी मराठी, सत्यशोधक शैली आणि व्यंग्यात्मक टीका यांचा वापर केला.

‘गुलामगिरी’ (१८७३) हे त्यांचे सर्वात महत्त्वाचे ग्रंथ आहे. या ग्रंथात त्यांनी ब्राह्मण्यवादी वर्णव्यवस्थेला गुलामगिरीची व्यवस्था म्हटले आहे. त्यांनी आर्य आणि अनार्य यांच्यातील संघर्षाचा इतिहास मांडला आणि शूद्र-अतिशूद्रांना ‘गुलाम’ म्हणून वागवण्याच्या प्रथेवर कठोर टीका केली. या ग्रंथाची रचना प्रश्नोत्तर स्वरूपात असून ती संवादात्मक आणि प्रभावी आहे. फुले यांनी येथे पौराणिक कथांचे पुनर्वाचन केले आणि त्यांचा सामाजिक अर्थ उलगडला.

‘शेतकऱ्याचा असूड’ (१८८१) हे दुसरे महत्त्वाचे ग्रंथ आहे. यात त्यांनी ब्रिटिश राजवटीतील आणि स्थानिक सावकार-ब्राह्मण यांच्या आर्थिक शोषणाची चिकित्सा केली आहे. शेतकऱ्यांची पीडा, जमीनदारी व्यवस्था, करभार आणि सावकारी कर्ज यांचे वास्तव चित्रण येथे आढळते. या ग्रंथातून फुले यांनी शेतकऱ्यांना ‘शेतकरी’ म्हणून नव्हे तर ‘उत्पादक वर्ग’ म्हणून पाहण्याची नवी दृष्टी दिली.

‘तृतीय रत्न’ हे नाटकही महत्त्वाचे आहे. यात सत्यशोधक विचारांचे नाट्यरूप दिले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये स्त्री शिक्षण, सत्यशोधक समाजाचे आवाहन आणि सामाजिक समानतेचे विचार व्यक्त झाले आहेत. फुले यांनी पत्रे, भाषणे आणि सत्यशोधक समाजाच्या कागदपत्रांद्वारेही साहित्यिक अभिव्यक्ती केली.

मराठी साहित्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता, फुले यांचे योगदान अनेक पातळ्यांवर महत्त्वाचे आहे. पहिले, त्यांनी साहित्याची भाषा लोकशाहीकृत केली. दुसरे, त्यांनी साहित्याचे उद्दिष्ट सामाजिक सुधारणा हे ठरवले. तिसरे, त्यांनी पौराणिक आणि धार्मिक साहित्याचे पुनर्वाचन करून नवीन अर्थनिर्माण केले. चौथे, त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेला साहित्यात मध्यवर्ती स्थान दिले. पाचवे, त्यांनी शेतकरी आणि शूद्र-अतिशूद्र यांच्या आवाजाला साहित्यिक स्वरूप दिले. यामुळे फुले यांचे साहित्य मराठी साहित्यातील ‘सामाजिक विद्रोहवादी’ आणि ‘न्यायवादी’ प्रवाहाचे मूळ ठरते.

तत्कालीन सामाजिक जीवन:

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवन हे वर्णव्यवस्था, जातिभेद, स्त्री-अत्याचार, अंधश्रद्धा आणि आर्थिक शोषण यांनी ग्रासलेले होते. ब्राह्मण वर्गाचे धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक आधिपत्य होते. शूद्र आणि अतिशूद्र यांना शिक्षण, मंदिर प्रवेश, सार्वजनिक विहिरी आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यापासून वंचित ठेवले जात होते. स्त्रियांनाही शिक्षण नाकारले जात असे. विधवांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. बालविवाह, सतीप्रथा (जरी ब्रिटिश काळात बंद झाली तरी तिचे अवशेष होते) आणि स्त्री-पुरुष असमानता या सामान्य बाबी होत्या. शेतकऱ्यांची स्थितीही वाईट होती. ब्रिटिश जमीन महसूल व्यवस्था, सावकारांचे कर्ज आणि स्थानिक जमीनदारांचे शोषण यामुळे शेतकरी कर्जात बुडालेले होते. दुष्काळ आणि रोगराई यांनीही सामाजिक जीवन विस्कळीत केले होते. धार्मिक कर्मकांडे, ब्राह्मण पुजाऱ्यांचे वर्चस्व आणि अंधश्रद्धा यांनी सामान्य माणसाला वेठीस धरले होते.

महात्मा फुले यांच्या साहित्यात हे सामाजिक जीवन अत्यंत वास्तवतेने चित्रित झाले आहे: ‘गुलामगिरी’मध्ये वर्णव्यवस्थेची रचना आणि तिचे परिणाम यांचे विश्लेषण आहे. ‘शेतकऱ्याचा असूड’मध्ये शेतकऱ्यांची आर्थिक आणि सामाजिक पीडा स्पष्टपणे दिसते. फुले यांनी तत्कालीन सामाजिक जीवनाला केवळ टीकेच्या स्वरूपात न पाहता त्यातून बाहेर पडण्याचे मार्गही सुचवले. शिक्षण, सत्यशोधक

समाज आणि स्त्री-पुरुष समानता हे त्यांचे प्रमुख उपाय होते.तत्कालीन सामाजिक जीवन हे फुले यांच्या साहित्याचे मूळ स्रोत होते. त्यांनी जे अनुभवले, जे पाहिले आणि ज्यांच्या दुःखाशी त्यांनी सहानुभूती बाळगली,तेच त्यांच्या लेखनात आले. त्यामुळे त्यांचे साहित्य हे तत्कालीन सामाजिक जीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहे.

विद्रोह:

महात्मा फुले यांचे साहित्य हे विद्रोहाचे साहित्य आहे. हा विद्रोह केवळ राजकीय नव्हता,तर सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक होता. त्यांनी ब्राह्मण्यवादी आधिपत्याविरुद्ध, वर्णव्यवस्थेविरुद्ध, स्त्री-अत्याचाराविरुद्ध आणि शेतकऱ्यांच्या शोषणाविरुद्ध विद्रोह केला. 'गुलामगिरी'मध्ये त्यांनी पौराणिक कथांचे पुनर्वाचन करून आर्य आक्रमणाचीकल्पना मांडली आणि शूद्र-अतिशूद्रांना 'मूळ रहिवासी' म्हणून घोषित केले. हे एक वैचारिक विद्रोह होते. त्यांनी ब्राह्मणांना 'आर्य' आणि शूद्रांना 'अनार्य' असे म्हटले आणि त्यांच्यातील संघर्षाला ऐतिहासिक आधार दिला. या विद्रोहातून त्यांनी वर्णव्यवस्थेला दैवी व्यवस्था म्हणून स्वीकारण्याऐवजी ती मानवी रचनेची आणि शोषणाची व्यवस्था आहे हे सिद्ध केले.

सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेतूनही विद्रोह दिसतो. फुले यांनी ब्राह्मण पुजाऱ्यांशिवाय विवाह, अंत्यसंस्कार आणि इतर कर्मकांडे करण्याची पद्धत सुरू केली. हे धार्मिक विद्रोह होते. त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी शाळा सुरू करून सामाजिक विद्रोह केला. सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षिका म्हणून उभे करणे हे त्या काळातील मोठे आव्हान होते.फुले यांच्या साहित्यात विद्रोहाची भाषा थेट, व्यंग्यात्मक आणि प्रखर आहे. त्यांनी ब्राह्मणांना 'भटजी', 'पोपट' अशा शब्दांतून टीका केली. त्यांची टीका व्यक्तिगत नव्हती तर व्यवस्थात्मक होती. विद्रोहाचे उद्दिष्ट नाश नव्हते तर नवीन समाज रचनेची उभारणी होते. म्हणूनच त्यांचा विद्रोह रचनात्मक होता.मराठी साहित्यात फुले यांनी विद्रोही साहित्य परंपरा सुरू केली. नंतरच्या दलित साहित्यात, आंबेडकरी साहित्यात आणि सामाजिक न्यायवादी साहित्यात फुले यांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसतो. त्यांचा विद्रोह आजही प्रासंगिक आहे कारण वर्ण, जात, लिंग आणि वर्ग यांच्या आधारावर होणारे भेदभाव अजूनही अस्तित्वात आहेत.

सामाजिक न्याय:

महात्मा फुले यांच्या साहित्यात सामाजिक न्यायाची संकल्पना केंद्रस्थानी आहे. त्यांच्या मते सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येक माणसाला शिक्षण, हक्क, प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य मिळणे. वर्णव्यवस्थेने जे काही हक्क काढून घेतले होते ते परत मिळवणे हे न्यायाचे उद्दिष्ट होते. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाला सामाजिक न्यायाचे प्रमुख साधन मानले. त्यांनी मुलींच्या शाळा सुरू करून स्त्री न्यायाची मागणी केली. सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबत त्यांनी स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते स्त्री शिक्षण हे केवळ व्यक्तिगत विकास नव्हते तर सामाजिक परिवर्तनाचे साधन होते.

शेतकऱ्यांच्या बाबतीतही त्यांनी न्यायाची मागणी केली. 'शेतकऱ्याचा असूड'मध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांना आर्थिक शोषणातून मुक्त करण्याची आणि त्यांना हक्क देण्याची मागणी केली. सत्यशोधक समाजातून त्यांनी शूद्र-अतिशूद्रांना धार्मिक आणि सामाजिक हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला.

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचा समावेश होता. त्यांनी मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांवर टीका करून मनुवादी न्यायव्यवस्थेला आव्हान दिले. त्यांच्या मते खरा न्याय हा माणसाला माणूस म्हणून वागवणारा आणि त्याच्या क्षमतांना वाव देणारा असावा. मराठी साहित्यात सामाजिक न्यायाची चर्चा फुले यांच्या लेखनातून सुरू होते. नंतरच्या काळात आंबेडकर, अण्णाभाऊ साठे आणि इतर लेखकांनी याच परंपरेला पुढे नेले. फुले यांचे साहित्य हे सामाजिक न्यायाच्या साहित्याचे मूळ आहे.

सामाजिक समरसता:

महात्मा फुले यांच्या साहित्यात सामाजिक समरसतेची कल्पनाही महत्त्वाची आहे. समरसता म्हणजे केवळ शांतता नव्हे तर समानतेवर आधारित एकत्रीकरण. फुले यांनी वर्ण, जात, लिंग आणि धर्माच्या पलीकडे जाऊन माणसाला माणूस म्हणून पाहण्याची शिकवण दिली. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी सर्व जातींच्या लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी ब्राह्मण पुजाऱ्यांशिवाय

विवाह आणि कर्मकांडे करून धार्मिक समरसतेची नवी पद्धत सुरू केली. स्त्रीपुरुष समानतेतून लिंग समरसतेची कल्पना मांडली. शिक्षणाच्या माध्यमातून ज्ञानाची समान वाटणी करून सामाजिक समरसतेचा पाया रचला.

महात्मा फुले यांच्या समरसतेच्या कल्पनेत 'सत्य' हे केंद्र होते. सत्यशोधक समाजाचे नावच सूचित करते की, सत्य शोधणे आणि त्याच्या आधारे समाज रचणे हे उद्दिष्ट होते. त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांडे आणि ब्राह्मण्यवादी रूढी यांना सत्यशोधनाच्या आड येणारे अडथळे मानले. सामाजिक समरसता महात्मा फुले यांच्या साहित्यात आदर्शवादी स्वरूपात नव्हे तर व्यावहारिक स्वरूपात दिसते. त्यांनी शाळा, सत्यशोधक समाज आणि स्त्री शिक्षण यांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून समरसतेची उभारणी केली. त्यांच्या मते समरसता ही केवळ घोषणा नव्हे तर कृतीतून साकार होणारी प्रक्रिया आहे. आजच्या काळातही फुले यांची समरसतेची कल्पना प्रासंगिक आहे. जातीय आणि सांप्रदायिक तणावाच्या काळात त्यांचे साहित्य समरसतेचा संदेश देते.

महात्मा फुले यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन करताना अनेक बाबी लक्षात येतात. पहिले, त्यांचे साहित्य हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्ती नव्हते तर सामाजिक क्रांतीचे साधन होते. दुसरे, त्यांनी मराठी साहित्यात सामान्य माणसाची भाषा आणि त्याच्या दुःखाला स्थान दिले. तिसरे, त्यांनी पौराणिक आणि धार्मिक साहित्याचे पुनर्वाचन करून नवीन अर्थनिर्माण केले. चौथे, त्यांचे साहित्य स्त्री-पुरुष समानता, शेतकरी हक्क आणि शूद्र-अतिशूद्रांचे हक्क यांना मध्यवर्ती स्थान देते.महात्मा फुले यांच्या साहित्याची मर्यादाही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्यांचे लेखन मुख्यतः गद्य स्वरूपात आणि टीकात्मक आहे.काव्य आणि नाट्य यांसारख्या प्रकारांत त्यांचे योगदान मर्यादित आहे. तसेच त्यांच्या काही कल्पना (जसे आर्य-अनार्य संघर्ष) या ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून वादग्रस्त आहेत. तरीही त्यांचे साहित्यिक आणि सामाजिक योगदान अमूल्य आहे.

मराठी साहित्याच्या इतिहासात महात्मा फुले यांचे स्थान 'सामाजिक सुधारणावादी' आणि 'विद्रोही' साहित्यिक म्हणून निश्चित होते. त्यांच्या लेखनाचा प्रभाव नंतरच्या दलित साहित्यात, आंबेडकरी चळवळीत आणि सामाजिक न्यायवादी लेखनात दिसतो. त्यांचे साहित्य आजही वाचले जाते आणि चर्चेला विषय बनते हे त्याच्या शाश्वतमूल्याचे प्रमाण आहे.

समारोप:

महात्मा फुले यांचे साहित्य हे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचे प्रस्थान आहे. त्यांच्या लेखनातून तत्कालीन सामाजिक जीवन, विद्रोह, सामाजिक न्याय आणि समरसता यांचे सखोल चित्रण होते. फुले यांनी साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तनाची दिशा दिली. त्यांचे साहित्य केवळ भूतकाळाचे दस्तऐवज नाही तर वर्तमान आणि भविष्यकाळासाठीही मार्गदर्शक आहे.प्रस्तुत शोध निबंधातून असे स्पष्ट होते की, फुले यांचे साहित्य हे मराठी साहित्यात सामाजिक न्यायवादी आणि विद्रोही प्रवाहाची पायाभरणी करते. त्यांच्या लेखनातून व्यक्त झालेली समरसतेची कल्पना आजही प्रासंगिक आहे. फुले यांनी साहित्याचे उद्दिष्ट सामाजिक सुधारणा हे ठरवले आणि त्या दिशेने आयुष्यभर कार्य केले. त्यांचे साहित्य आणि जीवन हे एकमेकांशी जोडलेले आहेत. म्हणूनच महात्मा फुले हे केवळ समाजसुधारक नव्हे तर मराठी साहित्यातील एक महान साहित्यिकही आहेत.

संदर्भ सूची:

१) फुले, जोतीराव गोविंदराव. (१८७३). गुलामगिरी. पुणे : सत्यशोधक समाजाची प्रकाशने.
२) फुले, जोतीराव गोविंदराव. (१८८१). शेतकऱ्याचा असूड. पुणे : सत्यशोधक समाजाची प्रकाशने.
३) फुले, जोतीराव गोविंदराव. तृतीयरत्न (नाटक). पुणे : सत्यशोधक समाजाची प्रकाशने.
४) कीर, धनंजय. (१९६४). महात्मा जोतीराव फुले : जीवन आणि कार्य. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
५) ओहॅनलॉन, रोझालिंड. (१९८५). कास्ट, कॉन्फ्लिक्ट अँड आयडिऑलॉजी : महात्मा जोतीराव फुले अँड लो कास्ट प्रोटेस्ट इन नाइनटिंथ सेंचुरीवेस्टर्न इंडिया. केंब्रिज : केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस. (मराठी अनुवाद उपलब्ध)
६) फडके, य. दि. (१९९१). महात्मा फुले समग्र वाङ्मय. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
७) जाधव, रा. ग. (संपा.). महात्मा फुले : साहित्य आणि सामाजिक विचार. पुणे : सुगावा प्रकाशन.
८) कुलकर्णी, अ. रा. (१९९५). एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
९) साळुंखे, आ. ह. (२००१). सत्यशोधक चळवळ आणि महात्मा फुले. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह.
१०) पवार, जयसिंगराव. (२००५). महात्मा फुले यांचे सामाजिक आणि साहित्यिक योगदान. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.

११) मेहेंदळे, य. मा. (१९८८). मराठी साहित्यातील सामाजिक प्रवाह. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.

१२) फुले, सावित्रीबाई. (संकलित). सावित्रीबाई फुले यांची पत्रे आणि कविता. पुणे : सत्यशोधक समाजाची प्रकाशने.